

**ДАДАНЫЯ ДАПАЎНЯЛЬНЫЯ СКАЗЫ
Ў СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ ЛЕТАПІСУ КРАСІНСКАГА)**

Э. В. Ярмоленка

*Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа
Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, elvira-yar@yandex.ru*

У артыкуле разглядаецца функцыянаванне даданых дапаўняльных сказаў у летапісе Красінскага (другая палавіна XVI ст.). Увага звернута на асаблівасці размяшчэння даданых дапаўняльных сказаў у складаназалежных сказах, на асаблівасці сувязі галоўных і даданых частак, аналізуецца ўжыванне падпарадкавальных злучнікаў. Адзначана, што найбольш частотным у даследаваным тэксце з'яўляецца злучнік што, паралельна з якім з меншай частотнасцю выкарыстаны злучнікі *ижъ*, або, *штобы*, *ижбы*, *какъ*.

Ключавыя словы: гістарычны сінтаксіс; даданыя дапаўняльныя сказы; летапіс Красінскага; падпарадкавальныя злучнікі; складаназалежны сказ; старабеларуская мова.

Летапіс Красінскага – спіс II летапіснага зводу першай (кароткай) рэдакцыі. Спіс прадстаўляе варыянт *Хронікі Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага*. Ён складаў частку рукапіснага зборніка, які знаходзіўся ў бібліятэцы Красінскіх (№ 408) і загінуў падчас Другой сусветнай вайны. Звесткі, пададзеныя ў публікацыях тэкстаў са зборніка, дазволілі даследчыкам датаваць яго другой палавінай XVI ст.

У гэтым артыкуле разгледзім ужыванне ў летапісе Красінскага даданых дапаўняльных сказаў.

Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі належаць да найстаражытнейшых тыпаў складаных сказаў. Даданыя дапаўняльныя сказы функцыянальна аднародныя з аб'ектам простага сказа [2, с. 540]. Звычайна яны служаць для дапаўнення аднаго з членаў галоўнага сказа, выражанага словам са значэннем маўлення, думкі, успрымання, пачуцця.

У летапісе Красінскага складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі нечастотныя. Яны адносяцца да:

- дзеясловаў, звязаных з семантыкай паведамлення, выказвання, гаварэння, маўлення: *змовітисся*, *вскричати*, *писати*, *пытати* і інш.: *И въскричала Русь великим голосом и с плачем, иж так окрутне вси*

суть побиты от безверное литвы (68б–69)¹; А змовять межси собою князь великий Керстутей а князь великий Олькгирд, што ж всеи брати послушну быти князя великого Олкгирда (73б);

- дзеясловаў, якія абазначаюць успрыманне аб'екта, інфармацыі: *вслышати, почути, слышати, услышати і інш.: А вьслышав, ижъ мужики мешкають без господаря а зовутся дручане (66б); Также князь великий Скиргаило и князь великий Витовт приехали ... и слышали, што ж князь Светослав смоленский был под Витебском, а потом к Орши приходил, а под Мстиславлем стоить, города добываетъ (78б);*

- дзеясловаў, якія абазначаюць разумовую дзейнасць, унутраны стан, пачуцці: *ведати, верыти, доведатися, знати, терпети, узнати і інш.: И доведался князь великий Наримонт, иж мешкають мужики на пуци Доинова ятвеж, а пана над собою не мають (72); И узнал король и Скиргаило, иж не могут против стояти Витовта и не могут задержати уже Литовское земли пред великим князем Витовтом (79б);*

- *безасабова-прэдыкатыўных слоў: смутно: Тогда и стало Витовту смутно велми и жалость великая, иж перед тым в Литовской земли чужого державцы не бывало, и многим волостем литовским прислухаючи ему (79–79б).*

У летапісным тэксце зафіксавана таксама ўжыванне даданных дапаўняльных сказаў пасля ўстойлівых слоўных выразаў з дзеясловамі *брати, взяти, дати: брати присягу, взяти присягу, дати присягу (присяга 'прысяга, клятва, абяцанне'), дати правду (правда 'дагавор, умова, абяцанне')*: *И князь великий Витовт присягу взял у великого князя Якгаила за отца своего, што ж отцу его, князю великому Керстутю, зъехавься и опять чисто разехатися (76б); а мы присягу дадим, што ж тебе чисто во свое воиско опять отехати (76б); на tych мест князь великий Якгаило дастъ правду князю великому Керстутю князю великому Витовъту, што николи против им не стояти, а завьжды в их воли быти во всем (75).*

Даданы дапаўняльны сказ раскрывае таксама змест дапаўнення галоўнага сказа, выражанага азначальным займеннікам *все*: *Крумлю дал остров около реки Ошмены ... и все прилежающее к Ошмене, што ныне князи и панове в повете Ошменьском держать (67).*

У летапісе Красінскага даданы дапаўняльны займае традыцыйнае становішча ў складаным сказе – пасля галоўнага (гл.: [4, с. 314]): *А князь великий киевский Дмитрие... збег с Киева в город Чернигов, и потом доведался, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена (66б).*

¹ Ілюстрацыйны матэрыял падаецца па выданні: [1]. Графіка адаптаваная, у дужках указаны нумар старонкі арыгінала.

Як сведчаць прыклады, даданы дапаўняльны сказ можа стаяць непасрэдна пасля слова, якое дапаўняе: *Ты того не ведаеш, што князь великий Яггаило посылает к нам часто Воидила и вже записался с нами* (74), а можа аддзяляцца ад гэтага слова іншымі: *услышал князь Светослав, што ж идет на него князь Скирггаило с князем великим Витовтом и з братею своею* (79).

Даданыя дапаўняльныя сказы далучаюцца да галоўнага сказа пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў.

Найбольш частотным злучнікам у летапісе Красінскага з'яўляецца злучнік *што*: *почул есми, што на мене лихо мыслять* (75).

Другі па частотнасці ў даследаваным летапісе – злучнік *ижь*: *И доведася князь великий Наримонт, иж мешкають мужики на пуци Доинова ятвеж, а пана над собою не мають* (72).

Увогуле, па назіраннях даследчыкаў, у старабеларускіх помніках пры выражэнні аб'ектных адносін частотную перавагу меў злучнік *ижь* [3, с. 99]. Падобную з'яву назіралі і мы ў перакладных помніках старабеларускага пісьменства канца XVI ст. «Аповесці аб Трыстане» і «Аповесці аб Баве» (створаны каля 1580 г.). Аднак у летапісе Красінскага перавагу маюць канструкцыі са злучнікам *што*. В. Ф. Харпалёва таксама звярнула ўвагу, што «калі ў помніках мастацкага стылю суадносіны ўнутры помніка паміж саюзамі <...> часцей адпавядалі іх агульнай частаце ўжывання (г. зн. *ижь* пераважала над *што* (*што*) або *што* (*што*) адсутнічала ўвогуле), то ў большасці летапісаў – Акадэмічным, Супрасльскім, Уварайскім, Заходнерускім, а таксама ў граматах XV ст. назіраецца пераважанне найменш частотнага саюза *што* (*што*) над найбольш частотным *ижь*» [3, с. 103].

Злучнік *абы* ўжываецца ў летапісе Красінскага пасля дзеясловаў маўлення: *И Шварно пошлеть послов своих до великого князя литовского, што вышол с Китоврасу до Кгируса, просячи его, абы помоч дал ему напротивку руси* (686); *А князь великий Яггаило ... намовил месчан виленских, абы засели Вилню* (756).

Сінанімічным да злучніка *абы* з'яўляецца злучнік *штобы*, які таксама фіксуецца пасля дзеясловаў маўлення: *И почали поляки слати послы часто с Кракова ко князю великому Яггаилу, рекучи, штобы принял крещенье старого Рима а понял бы у них королевну Ядвигу себе жоною и стал бы у них королем* (776–78).

Злучнік *штобы* ўжываецца для ўводу даданага дапаўняльнага сказа пасля дзеясловаў *послати*, *прислати*, выкарыстаных з семантыкай паведамлення, што было характэрна, як сведчаць даследчыкі, для дзелавых і летапісных помнікаў гэтага перыяду [3, с. 76]: *Будучи в тот час царем заволгьским царь Булаклай, прислал послов своих до великого князя*

Шварна, штобы ему выходы его давал и баскаки его ховал по тым городом (69); Князь великий Яггаило послал нас к тебе, штобы еси въеднал нас с отцем своим, што быхмо мели свое, а вы бы свое (76б).

Выяўлена ўжыванне злучніка *штобы* і пасля дзейслова, які абазначае разумовую дзейнасць: *И они от Витовта приехали, и зверился им воевода, и любезно принял их, а того по ним не знал и не верил, штобы они приехали город засести (85).*

У гэтай жа функцыі выкарыстоўваецца і злучнік *ижбы*: *И... мели веру тую, иж бы день судный мел быти, а так знаменовали себе, ижбы бог мел прийти и сядети на горе высокои, судити живых и мертвых (71).*

У летапісе Красінскага, як і ў іншых старабеларускіх тэкстах, назіраецца паралельнае (сумеснае) ужыванне злучнікаў у аднолькавай па структуры пазіцыі (напрыклад, *доведатися* + злучнік *ижь*, *доведатися* + злучнік *што*): *А князь великий киевский Дмитрей ... потом доведатся, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена (66б); А в тот час доведатся князь великий Монтивил жомоитский, иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны (67).*

Злучнікі *ижь* і *што* фіксуюцца паралельна і ў адным кантэксце: *А князь великий киевский Дмитрей, боячися великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведатся, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А вьслышав, ижь мужики мешкають без господаря а зовутся дручане (66б).*

Злучнікі *абы* і *штобы* таксама фіксуюцца ў адным кантэксце: *И обреть себе великий князь Швинторог местце на пуци велми хорошо ... и просил сына своего Кгирмонта, абы на том местци жьглишище было вчинено ... И приказал сыну своему, абы по смерти его на том местци ... всих князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигде инде телеса мертвых не были жьжены, одно там (70б–71).*

Як бачым, даданыя дапаўняльныя сказы, далучаныя злучнікамі *абы*, *ижбы*, *штобы* абазначаюць не рэальныя, а магчымыя факты і падзеі, названыя злучнікі могуць надаваць сказам дадатковыя сэнсавыя адценні пабуджэння, пажаданаці і пад. (гл.: [4, с. 320]): *Была же королю Яггаилу жалость великая о том, и писал лист до брата своего, до великого князя Витовта, ижбы он тое его жалости помстил (81).*

Адзін раз для сувязі даданага дапаўняльнага сказа з галоўным у летапісе выкарыстаны злучнік *какъ*: *князь великий Яггаило посылает к нам часто Воидила и вже записался с нами, как тебе маеть збавити городов (74).*

Аднародныя даданыя дапаўняльныя сказы могуць далучацца да галоўнага пры дапамозе аднаго падпарадкавальнага злучніка, які стаіць перад першым дапаўняльным сказам, паміж сабой аднародныя часткі злучаюцца злучнікавай сувяззю: *А князь великий киевский Дмитрей, боячи-*

ся великое силы и мощи его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведася, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена (66б). Падпарадкавальныя злучнікі могуць стаяць і перад кожнай з даданых частак, што адносяцца да адной галоўнай: *И приказал сыну своему, абы по смерти его на том местци ... всех князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигде инде телеса мертвых не были жьжены, одно там* (70б–71).

Даданыя дапаўняльныя сказы могуць тлумачыць апорнае слова або непасрэдна, або праз суадноснае слова (указальны займеннік) у галоўным сказе: *не ведаючи ему того, иж таковое дело сталося есть* (75); *Милостивый бог того не хотел терпети, што ж братю свою кров хрестьянскую так не по-хрестьянскии мучать* (78б); *Князь Швитригаило не мог того терпети, што Федор Весна владеет городом Витебском, а его не послушон есть* (80б–81).

Звяртае на сябе ўвагу часовае афармленне дзеясловаў у галоўнай і даданай частцы, напрыклад:

- **прошлы час (галоўны сказ) – прошлы час (даданы сказ).** У такіх сказах апавядаецца пра пажаданае дзеянне або пра дзеянне, якое ўжо адбылося: *И приказал сыну своему, абы по смерти его на том местци, где бы его зжог, всех князей литовских и знаменитых бояр сожжено, и штобы вжо нигде инде телеса мертвых не были жьжены* (70б–71); *Также князь великий Скиргаило и князь великий Витовт приехали з Ляхов от брата своего короля и слышали, што ж князь Светослав смоленский был под Витебском, а потом к Орши приходил* (78б);

- **прошлы час (галоўны сказ) – цяперашні час (даданы сказ).** Апавядаецца пра дзеянне, якое адбудзецца ў будучыні або якое адбываецца ў гэты момант: *И княгиня великая Витовтовая слышала от людеи, што ж князь великий Витовт долго маеть седети с нею* (77); *Милостивый бог того не хотел терпети, што ж братю свою кров хрестьянскую так не по-хрестьянскии мучать* (78б); *И узнал король и Скиргаило, иж не могут против стояти Витовта и не могут задержати уже Литовское земли пред великим князем Витовтом* (79б);

- **цяперашні/прошлы час (галоўны сказ) + прошлы час (даданы сказ).** Апавядаецца пра дзеянне, якое адбылося ў мінулым, або пра пажаданае дзеянне: *И Шварно пошлеть послов своих до великого князя литовского... просячи его, абы помоч дал ему напротивку руси* (68б);

- **будучы час (галоўны сказ) + інфінітыў (даданы сказ).** Апавядаецца пра дзеянне, якое адбылося ў мінулым і якое плануецца выканаць: *А змовять межи собою князь великий Керстутей а князь великий Ольгирд, што ж всеи брати послушину быти князя великого Олгирда* (73б).

Праведзены аналіз засведчыў, што ў летапісе Красінскага складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі ўжываюцца традыцыйна: даданы дапаўняльны сказ звычайна размяшчаецца пасля галоўнага і звязваецца з ім пры дапамозе злучнікаў і злучальных слоў. Сярод падпарадкавальных злучнікаў у летапісным тэксце найбольш частотным з’яўляецца злучнік *што*, паралельна з якім з меншай частотнасцю выкарыстаны злучнікі *ижъ, або, штобы, ижбы, какъ*.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. Летопись Красинского // Полное собрание русских летописей. Т. 35. Летописи белорусско-литовские. – М. : Наука, 1980. – С. 128–144.
2. Ломтев, Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка / Т. П. Ломтев. – М. : Изд-во Московск. ун-та, 1956. – 596 с.
3. Сравнительно-исторический синтаксис восточнославянских языков. Сложноподчиненное предложение. – М. : Наука, 1973. – 390 с.
4. Стеценко, А. Н. Исторический синтаксис русского языка / А. Н. Стеценко. – М. : Высш. школа, 1972. – 360 с.